

Liberal Felsefenin Sosyal ve Siyasal Yönden Eleştirisi

Social and Political Criticism of Liberal Philosophy

Burak ÖZMADEN *

Geliş Tarihi: 26.04.2019 * Kabul Tarihi: 16.06.2019 * Yayın Tarihi: 01.07.2019

Özet

Bu çalışmanın konusu, savaşlar ve coğrafi keşifler neticesinde ortaya çıkan, batı devletlerince uygulanan sömürgecilik akımının ve beraberinde yaşanan sanayi devriminin bir sonucu olarak ortaya çıkan kapitalist sistemin, sosyal ve siyasal bir yönünü oluşturan liberal düşünce sisteminin meydana getirdiği medeniyet anlayışının eleştirilmesi üzerine olacaktır. Aydınlanma döneminin bir ürünü olarak ortaya çıkan liberal düşünce ve beraberinde getirdiği kavramlar olan özgürlük, serbestlik, bireycilik, rekabet dünya üzerinde köklü değişimlere sebep olmuş yeni bir sistem kurulmasında, fikirsel anlamda temel oluşturmuştur. Çalışmamızda bu düşüncenin ortaya çıkmasına sebep olan gelişmeler, tarihsel süreçler aktarılacak mevcut durum ve dönem içerisinde değerlendirmesi yapılacaktır. Liberalizm neydi? Ortaya çıktığı dönemde temel ilkeleri nelerdi? Daha sonra nasıl bir forma dönüştüğüne dair saptamalar yapılacak bununla ilgili eleştiriler aktarılacaktır. Mevcut durumumuzda içinde bulunduğumuz Dünya’da medeniyet anlamında, değerler anlamında ciddi sıkıntılar söz konusu, bunun hem sosyal hem de siyasal açıdan yansımalarını görmekteyiz. Bir medeniyet ve ahlak problemi yaşanmakta, teknolojinin insanların hayatlarını kolaylaştırması, insan gibi komplike bir varlığın iç dünyasını doldurmakta işe yararamamaktadır. Liberal düşünce sisteminin bir ürünü olarak ortaya çıkmış olan kapitalist sistem her geçen gün insanların ahlaki yapısını daha da bozmaktadır. Buna istinaden çalışmamızda liberal felsefenin ortaya çıkışını, onu savunan filozofları, çıkış amacını ve şu anda ne gibi amaçlar dahilinde, nelere sebep olduğu ve sebep olabileceğini ele alacak sosyal ve siyasal açıdan insanların hayatlarını etkilediği durumlar üzerinden eleştirisi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Liberalizm, Küreselleşme, Medeniyet

Abstract

The subject of this study will be on the criticism of the civilization conception of the liberal thought system which constitutes a social and political aspect of the capitalist system which emerged as a result of wars and geographical discoveries and as a result of the colonial movement applied by the western states and the industrial revolution. Liberal thought which emerged as a product of the enlightenment period and freedom, independence, individualism and competition which are the concepts it has brought together have formed the basis of the idea in the establishment of a new system which has caused radical changes on the world. In our study, the developments that cause this idea to emerge and the historical process will be conveyed and it will be evaluated based on the current situation. What was liberalism? What were the basic principles of the period it emerged? The determination will later be made on what form it turned into and criticism will be given about it. In our current situation, we have

*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi,
burakozmaden@hotmail.com

serious problems in terms of civilization and values, and we see its reflections both socially and politically. There is a problem of civilization and morality, technology does not facilitate people's lives, it does not work to fill the inner world of a complicated entity like human. Accordingly, in our study, we will criticize liberal philosophy, its emergence, the philosophers defending it, the purpose of its emergence and what it causes and will presumably cause in its current purposes as well as social and political aspects which it affects the people's lives.

Keywords: Capitalism, liberalism, globalization and civilization

Giriş

Yaşadığımız çağdaki sınırlar ve kullanılan sistemlerin fazla bir mazisi bulunmamaktadır. Hatta dünya tarihine baktığımızda yakın dönem olarak adlandırabiliriz. Coğrafi keşifler, dünyanın şekillenmesinde, yapılacak olan devrimlerin oluşmasında büyük katkı sunmuştur. Keşiflerin yeni kıtalar ve ülkeler keşfetmesiyle birlikte yeni ham madde kaynakları, işgücü imkanları artarak ilk sömürgeleşme hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu sömürgeleşme ile İngiltere’de ortaya çıkan sanayi devrimi, ham madde ihtiyacını oluşturmuş ve pazar ekonomisini yaratmıştır.

Pazar ekonomisi, buharlı makinelerin icadı ve emeğin ve işgücünün sömürülmesi, beraberinde kapitalizmi meydana getirmiştir. Bu minvalde değerlendirildiğinde, kapitalizmin oluşumundaki düşünce sistemini ise liberal düşünce sistemi oluşturmuştur. Liberal kapitalist düzenden önce merkantilizm denilen altın, gümüş gibi değerli madenlere dayanan bir ekonomik model mevcuttu. Bu ekonomik modelin adı ticari kapitalizm dönemi olarak geçmektedir.

Sanayi devriminin İngiltere’de ortaya çıkması İngiliz sömürgeciliğinin oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmasını sağladı. Liberal öğretilerin ortaya çıkışı belli bir sürecin beraberindedir. Yaşanan gelişmeler onun alt yapısını hazırlamıştır. Bu sürecin geneline hâkim olan bilimin gelişmesi ve tekniğin ilerlemesi bu döneme aittir. İnsan merkezli evren anlayışı, ilk olarak insanın doğa üzerinde güç elde etmesine sonra ise insanın doğa karşısındaki zaferini meydana getirmiştir. Bunun yansımaları olarak siyasal ve sosyal alanda radikal değişimlerin oluşmasını sağlamıştır.

Kapitalizmin taşıyıcısı olan fikriyatın başında liberal düşünce gelmektedir. Sanayi devrimi ise bu sürecin bir sonucu olarak doğmuştur. Liberal düşünce sisteminin öngördüğü ifade edilecek olursa kapitalist ekonomi, işleyişine herhangi bir devlet müdahalesinin veya dışarıdan herhangi bir müdahalenin olmaması gerektiğini söyler. Klasik liberalizm bundan dolayı devlete ekonomik alana müdahale konusunda oldukça düşük, asgari bir seviyede müdahale hakkına sahip olması gerektiğini söylemiştir.

Nihai olarak belirtmek gerekirse batı medeniyeti ve kültür havzasında ortaya çıkmış bir ürün olarak liberal demokrasi Batı kültürünün değerlerini taşır. Liberal demokrasi beraberinde kişisel girişimi ve rekabetçi piyasa koşullarını oluşturmuştur.

Liberalizm kelimesi serbest kelimesinden türetilmiş olup, ekonomik alanda bireylere özgürlük içinde, birbirleriyle rekabet etmesini söyleyen bir dünya görüşüdür. Buradan hareketle özgürlükçülük anlamına da gelmektedir.

Çalışmamızda liberal felsefenin tarihsel olarak ortaya çıkışı, ortaya çıkmasındaki etkenler, liberal düşünceye mensup olanlar ve savunucularını, son tahlilde bu düşünce

sisteminin meydana getirdiği medeniyet oluşumunun eleştirisi yapılacaktır. İnsan, şuur ve şahsiyet sahibi olması gereken, bu şuur ile ahlaki bir şahsiyet ortaya koyma gayesinde olan, geçmiş, bugün ve geleceği olan, şimdiye hapsolmemiş ve basite indirgenemeyecek kadar karmaşık bir varlıktır. Bundan dolayı insanın olgunlaştırılmasını, ruh ve beden bütünlüğünü sağlamasını bir fert olarak kendisine, içinde yaşadığı topluma ve tüm insanlığa kazandırılması etik bir algılamadır bir bütünlük ve bilinçle mümkündür. Bu anlayış liberalizme ve anarşizme kayan bir bireysellikten ziyade, bireyin toplumsal önüne bir set olarak çekilmesinden, birey fanatizminden ben odaklılıktan ziyade, seni, öteki ben olarak görme ve ben sen ilişkisi ile kendini bir başkasında görebilme, kendisini başkasının aynasında görebilme insana etik bir zeminin kazandırılmasıyla inşa edilen bir süreçtir. Çalışmamız mevcut sosyal ve siyasal krizlerin temelindeki düşüncenin, saptanması ve irdelenmesini temel alarak, içimizde bulunduğumuz dünyadaki medeniyet problemlerine vurgu yapmaktadır. İnsanın aşkın olandan kopması ve çoraklaşması, aklın mutlaklığı ve bireysellik irdelenecek ve bu konudaki eleştiriler belirtilecektir.

Liberalizm ve ortaya çıkışı

Liberalizm, kökeni itibarıyla iktidarın sınırlandırılması düşüncesini, felsefesinin temelini oturtmuş ve gücün kısıtlanması, kontrol altında tutulması gerektiğini söylemiştir. Devletin, bireylerin özgürlüklerine, temel hak ve hürriyetlerine sahip çıkmasını, bireylerin bu özgürlüklerini ve birçok temel hak ve hürriyetlerini, güvence altına almasını vurgulayan temel prensipler üzerine inşa edilmiştir. (Elma, 2013, s.174).

Liberalizm, tarihsel olarak çatışmaların içinden geçerek, alt zeminin büyük tarihsel çalkantılardan sonra günümüze ulaşmış, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda varlığını sürdürmektedir. Liberalizm ekonomik anlamda kapitalizm ile anılmaktadır. Demokrasi, hukuk, hukukun üstünlüğü, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi, özel teşebbüs ve bireyin özgürlüğü gibi daha çok kendine özgü kavramlardan hareketle liberalizm kendine geniş bir etki alanı oluşturmaktadır. Oluşturulan etki alanı tüm dünyayı şekillendirmiş ve beraberinde yeni bir sistemin kurulmasını sağlamıştır (Çetin, 2002: 80).

Liberalizm kelimesi ifade edildiği üzere birbirinden farklı anlamlar ile de karşımıza çıkmaktadır. Liberalizm kelimesi aynı zamanda erkencilik de denmektedir fakat genel olarak liberalizm kelimesi kullanılmaktadır serbest kelimesinden türetilmiş olup liberalizm, ekonomik alanda bireylere özgürlük içinde fakat adeta bir yarış halinde birbirleriyle ve birbirlerine karşı oldukları bir çerçeve içerisinde rekabet etmesini iddia eden, bu doğrultuda bir perspektif sunan bir dünya görüşüdür.

Liberalizm ortaya çıkış sürecini hazırlayan nedenlerden birkaçını belirtirken, Tanrı merkezli evren anlayışının yerini, insan merkezli evren anlayışına bırakılmasıyla birlikte Orta Çağ'da feodal yapının sanayi devrimi, aydınlanma hareketleri ile yıkılması ve beraberinde, Orta Çağ'da bu feodal düzen sayesinde çok büyük imtiyazlar elde edip zenginleşen kilisenin artık itibarının ve inandırıcılığının ortadan kalkmasını dile getirebiliriz. Feodalizm ve Kilise Orta çağda Batı merkezli bir yorumlama içerisine girdiğimizde karşımıza çıkacak olan temel kavramlar arasındadır. Feodalizm, köleci ya da ilkel komün sistemlerinin bütünlüklerini yitirip dağılmalarından sonra ortaya çıkan, toprak imtiyazını elinde tutan egemen sınıf ile bu sınıfa boyun eğen köylüler sınıfından oluşan ve aşağı yukarı neredeyse bütün Avrupa topraklarında görülmüş olan bir siyasi

ve sosyo-ekonomik biçimlenmedir. Feodal düzende toplumun bütün kesimleri egemen olanlara boyun eğmek, itaat etmek zorundadır (Rosenthal, Yudin, 1972, s.165).

Diğer bir büyük ölçekte öneme sahip olan kurum ise kilisedir. Kilisenin bu kadar güçlü toplum ve dönem üzerinde ağırlığının olmasının iki sebebi mevcuttur. Bunlardan ilki, maddi sebeptir; ikincisi manevi sebeptir. Maddi sebep olarak vergi toplaması, toplumun bütün alanlarına nüfuz etmesi, hakimiyet sağlaması, eğitim ve öğretimi düzenlemesi, ekonomik alanda çok büyük bir etkisinin olmasından ileri gelmektedir. Manevi açıdan gücü ise insanlar üzerinde diğer bir gücünü oluşturmaktadır. İnsanların dini inançlarının merkezi konumunda olmasıyla birlikte onların yaşantılarını bu doğrultuda düzenleyen bir irade konumundadır. Onları yönlendirebilir ve yönetebilir konumdadır. Bu kadar güçlü konumdaki papalık makamının hükümdar karşısında ona bağımlı olması bu koşullar dahilinde söz konusu değildi (Çetin, 2002, s.82-83).

İşte tam olarak buradan hareketle kilisenin merkezde olduğu ve dolayısıyla seküler sorgulamaların mümkün olmadığı Tanrı merkezli bir evren görüşünün hâkimiyetinde olan ve feodal bir düzene sahip, bu şartlardaki Avrupa toplumları liberalizmin oluşmasının önündeki en büyük engel durumundaydılar. Bu şartlar dâhilinde liberalizmin temel kavramlarının oluşturduğu özgürlük, hukukun üstünlüğü, eşitlik, bireysellik gibi kavramların yeşermesi pek mümkün değildi. Bu yüzden ki, eski düzenin feodalizm ve kilisenin baskısının ortadan kaldırılıp yeni bir düzenin oluşturulması gerekiyordu.

Feodal beylerden kurtulmak isteyen burjuvazinin krallarla yaptığı ittifakın konsolidasyonu artırması ile zaten hiçbir zaman mutlak denetim kuramamış olan Roma-Germen İmparatorluğu'nun yerini mutlak monarşilere bırakması ve ekonomik durgunluk ardından ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketlerinin beraberinde getirdiği eleştirel bakış açısı, sorgulama ve özgür düşünce daha sonra deizmin doğuşu ve insan aklının sekülerleşmeye bağlı olarak kullanılmasına cüret edilmesi ile birlikte ortaya çıkan sekülerleşme aydınlanmayı doğurmuş ve bunlar kilise ve feodal düzen hakimiyetinin sonunu hazırlamışlardır, Ortaçağ batı düzeninin yıkılmasıyla birlikte birey, özgür bir ortam oluşturulması inşa süreci başlayacaktır (Çetin, 2002, s.85-87).

Bunun yanında Haçlı Seferlerinin de etkilerinin feodal düzen açısından olumlu tarafları olduğu pek iddia edilemez. Haçlı Seferleri sonucunda kiliseye karşı güven azalmıştır. Aynı zamanda Haçlı Seferleri üretim ve ticarete gelişmeler sağlamıştır; deniz aşırı yapılan ticaretler sanayi yapılanmasına giden süreçte ilk örneğini vermiştir. Ekonomideki faaliyetlerinin yanında siyasi yaşamda da kendini gösteren Haçlı Seferleri özellikle İtalya'da ticaretin canlılığı sayesinde vücut bulan tüccar sınıfının doğmasına neden olup bu sınıfın siyasi gücü ele geçirme arzusuna kapılmasında dolaylı olarak etkili olmuştur. Tacirlerin ülkeler arası ticari faaliyetlerde bulunmasının kolaylaşması için malların üretilmesi ihtiyacına yönelik yerlerin tacirler tarafından açılması, burada insanların para karşılığı mal üretmek için çalıştırılmaları gibi emarelerde sanayi sermayesine dönüşümün açık göstergesidir. Elbette bu dönüşümün insanlar arasındaki iş ilişkilerinin hızlanmasında ve artmasındaki, yerel nitelikte Pazar sahalarının kurulmasındaki gelişmeyi sağlaması da tabii bir durumdur (Şenel, 1986).

Feodal sistemin etkilerinin sebep olduğu sınıf düşüncesi zamanla siyasi alanda somutlaşmış, burjuvazi feodal sisteme karşı, monarşinin yanında yer almıştır ancak ekonomideki üstünlüğüyle yine de yetinemeyen burjuvazi monarşilerin de karşısında

yer olarak siyasi anlamda da egemen olma hedeflerini programına koymuştur. Burjuvazinin bu gayesi Fransız Devrimiyle de diğer ülke devletlerine yayılmış, tarih sahnesinde yerini almış ve bir yüzyıl sonra da felsefi-siyasi bir özne olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Burjuvazi, kitleleri kendine çekmek için ortak amaçlar üretmeye başlamıştır. Dolayısıyla aydınlanmayı bu etmenleri yok sayarak, insan ilişkilerinin ekonomik siyasi gelişmelerini incelemeyen bu yayılımı görmeden açıklamak haniyse mümkün değildir. Aniden ortaya çıkmayıp bir süreç halinde gelişen Aydınlanma düşüncesinin iddiası şu temel varsayımlar üzerine kurulmuştur. Ekonomideki gelişmelerle düzenlenen toplum ile diğer alanlarda da gelişmelere ayak uydurabilecek, bir adaptasyon ve denge sağlayabilen toplum vardır; bunun için ise yeni olana eğilim ve yönelim, değişim ve gelişme isteği aydınlanma düşüncesinin temelindeki iddiayı ortaya koyar.

Avrupa topraklarındaki, Orta Çağ döneminin karanlığı ve dogmatikliği aydınlanmanın fitilini ateşlemiş insanlar düşüncelerindeki kalıpları kırıp sorgulama evresine geçmiştir. Aydınlanmanın getirdiği bu sorgulama evresi bilimsel bakışa da katkı sağlamış bilimin ortaya koyduğu deneysel bilgiler eskiden belirsiz niteliklere sahip olan basmakalıp düşünceleri silmeye başlamıştır. Bilimsel çıkarımlar yalnızca tabii bilimlerin tekelinde kalmamış tümevarımsal yöntemlerle sosyoloji adıyla andığımız toplum bilminde de etkilerini ve örneklerini göstermiştir. Toplumunu anlamaya ve bununla birlikte izlenmiş veya izlenecek olan siyasi amaçlara yönelik olarak düşünürlerin bu bağlamda olan görüşleri ve çalışmaları konu dahilinde incelenmeye değerdir (Türkmenoğlu, 2004, s.7).

Aydınlanma döneminin öne çıkan filozoflarından J. Locke (1632-1704) ise ortaya çıkacak bilgilerin yine deneyim ve gözlemlerle elde edileceği görüşündedir. Locke'a göre insanın herhangi bir şeyi anlayabilmesi için yeniliklere açık olan, cesur ve sorgulayıcı bir zihin, kişinin kafasındaki soru işaretlerini, sorgulamalarını açıklığa kavuşturabilecek tecrübi imkanların sağlanması şarttır. Siyasi özgürlüklerde sınırsızlığa yakın bir ölçütü temel alan liberalizm J. Locke'un devlet yönetimi konusunda düşüncelerini etkilemiş bunun yanı sıra Locke verilecek olan eğitim açısından da yine akılcılığı önder olarak kabul etmiştir (Türkmenoğlu, 2004, s.8).

J. Locke toplumu oluşturan insanı da din (Hristiyanlık) ve geleneğin kötü yargısından bağımsız şekilde benimseyerek insan konusunda pozitivist bir bakış açısına sahip olmuştur. Dinsel anlamda insanda var olan nefis adı altında toplanan birtakım istekler dini açıdan insanın kötü diye nitelendirilmesine sebep olan durumdur fakat Locke haz almaya yönelik olan bu olayı kötü nitelikteki değerlendirmelere tabi tutmaz ve bu durumun insanı doğru seçimler yapmaktan alıkoyduğu fikrine de karşı çıkar (Türkmenoğlu, 2004, s.9).

18. Yüzyılda toplum hayatındaki, toplumun algılayış biçimlerindeki ve değerler dünyasındaki olguların, dini etkilerin, azalıp aklın, bilginin, bilimin ön plana çıktığı 18.y.y.'da gelişen geleneksel dönemin kavramlarının ağır bir darbe aldığı, yeni dönemin, modern dönemin temellerinin atıldığı bir dönem olarak açıklayabiliriz. Aydınlanma döneminin yaşanmasında eskiden soylular sınıfı ile köylüler arasındaki sınıfa denilen burjuvazinin bu dönemde faaliyetlerinin, etkinliklerinin çoğalmış olması önemli paya sahiptir; elbette böyle bir sınıfın oluşmasında ekonomideki değişimlerin rolü birinci sırada gelir (Türkmenoğlu, 2004, s. 8- 9).

Toparlayacak olursak yine de Aydınlanma döneminde her ne kadar bilimsel bakış kazanımları yeniliklere ve değişime açıklık iddiasını ortaya çıkarmış olsa da döneme kişiliğini kazandırsa da 17.yy'da Avrupa geleneklerinin ve Hristiyanlığın gelişmeye engel durumlarından, kilisenin etkisinden tam anlamıyla kopuş yaşanmamıştır; bu kesin kopuş 18.yy'da meydana gelmiştir bir nevi 17.yy. bunun altyapısını zeminini oluşturmuş ve daha bağımsız şekilde bilimsel çalışmalar gerçekleşmiştir. Zaten düşünceler birdenbire ortaya çıkmaz, onları meydana getiren süreçler ve zorunluluklar mevcuttur. Tarihin bize gösterdiği en önemli şeylerden biri bir fikrin, düşüncenin oluşumunun aniden olmadığı, belli bir altyapısının ve zeminin olduğudur (Türkmenoğlu, 2004, s.14-15).

Aydınlanma felsefesinin amacı insanın kısıtlanamaz zihinsel bir işleve kavuşması ve insanı sürekli gelişmeye itecek yerleşik bir düşünce sistemi oluşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda karşıt düşünce yapılarını içeren birçok şey toplumun içinden çıkarılmaya çalışılarak yerine fikir ve gelişmelere açık telakkiler getirilmiştir. Bu toplumu değiştirmeye, geliştirmeye yönelik tutum içerisinde kalıplaşmış ve kendini tekrar eden düşüncelerden arınılmaya çalışılmış fakat aydınlanmanın karşıt kesin çizgilerinin olduğu Hristiyanlık'tan kesin bir kopma yaşanmamıştır. Her ne kadar Aydınlanma ile ilgili tek bir bakış açısı yoktur. Özellikle ekseri Fransız aydınlanmacılarına göre din ortadan kaldırılmalıdır fakat İskoç aydınlanmacılarından olan David Hume'a (1711-1776) göre din ile bir kopmanın beraberinde kargaşa ve kaosu getireceği, istenilen yeni düzene uyum sağlama konusunda insanların problemler çıkaracağı izlenimini düşünmüştür. Bu izlenimden yola çıkarak dinin, toplumun oluşturulacak düzen ve kurallara uymasında araç olarak kullanıldığını da söylemek mümkündür. Din ve oluşturulmaya çalışılan yeni düzenin kuralları arasında bir irtibat bulunacağı da bu sonuçlardan yola çıkarak söylenebilir. Dini araçlaştırmaya örnek niteliğinde David Hume'un şu sözlerinden kanıt sağlayabiliriz: "Din hayatı düzenleyen ve insanın manevi alanındaki boşluklarını dolduran onları insanileştiren davranışlarını yeri geldiğinde düzenleyen bir sistemdir. İnsanlara soğukkanlılık, var olan mevcut düzene uyum ve saygı bununla beraber itaat etme hissini verir" (Hampson, 1991, s.22).

Orta Çağın kilise ve feodal düzeninin ortadan kalkması ve gücünün kırılmasını ele alacak olursak ilk olarak, kent yaşamının inşa edilmesi kentlerin kurulmasıyla ve ilkel düzenin zarar görmesiyle birlikte farklı bir sosyolojik alana geçilmiştir manastır eğitimine karşılık üniversitelerin kurulmuş olması, sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmeler sonucu insanların dünyevileşmesi, felsefenin ve bilimin şekillendirdiği özgürlüğün topluma hakim olduğu bir sosyal düzen oluşturulmaya ve bireyler ortak çıkarlar etrafında birleşip bu doğrultuda hareket etmeye başlamışlardır. Bu gelişmeler kilisenin ve kralın gücünün kırılmasında birinci aşama olmuş olduğu söylenebilir (Çetin, 2002, s. 89-91).

İkinci aşamaya geldiğimizde kralın karşısında olan kilise güçlü idi ve aralarında olan karşıtlık çatışmaya dönüşmesi kaçınılmazdı. Kral ve kilisenin egemenlik çatışması kilisenin manevi konularda halkı etkisi altına alması, ekonomik olarak halktan vergi toplaması, kralın ve kilisenin ayrı ayrı mahkemelerinin olması gibi sorunların ortaya çıkmasındaki ikinci büyük etkendi. Bunun bir sonucu olarak Protestanlık ortaya çıktı ve kendini bir reform olarak gösteren bu hareket Hristiyanlığın temelinden yola çıkarak herkesin birbiriyle eşit ve kardeş olduğunu söylemektedir. Bu reform hareketinin temel noktasında şu vardı. Bireyin kiliseye herhangi bir ihtiyaç duymadan tek başına Tanrıyla bir irtibat kurabileceği bunun mümkün olduğunu söylemek ve incili insanların kendileri

okuyup yorumlayabilir olduğunu vurgulamaktaydılar. Bu reformun özünde Tanrıyla kulunun arasında hiçbir aracının olmadan irtibat sağlanacağını savunmaktı (Çetin, 2002, s.93).

Bu reform hareketlerinin, bir sonucu olarak kralın hakimiyetinde ulusal kiliseler oluşturuldu, Katolik Kilisesi'nin evrensel, egemenliği ve örgütlenmesi yıkıldı. Reform hareketleri burjuvazinin hakimiyet kurma bağlamında önünde büyük bir engel teşkil eden dinin örgütlenmesi olan Kilise faktörünü ortadan kaldırmakla beraber felsefi anlamda bir özgürleşme sürecini ortaya çıkartmıştır (Çetin, 2002, s.94).

Üçüncü aşamaya geldiğimizde Rönesans hareketini görürüz liberal düşüncenin temel ilkelerini oluşturmada, Kilise'den bağımsız olarak tezahür eden özgür düşüncenin oturmasını sağlamada en büyük etken Rönesans hareketidir. Rönesans, insanın, evrenin ve dünyanın yeniden bir tanımlama içine girilip eski düzenden tamamen farklı bir düzen oluşturmuştur. Rönesans'ın ortaya çıkmasıyla liberalizmin en temel ilkeleri olarak özgürlük ve bireycilik fikri insanların fikir dünyasına yerleşti ve kıymetli bir şekilde orada yerini aldı. İnsanın artık algılanma ve kendi aklını kullanmaya cüret etmesi tüm dengeleri değiştirmiş ve yeni bir düzen kurmuştur bu düzenin sonucu olarak insan birey olarak toplumdan soyut ve ondan ayrı bir varlık olarak algılanmaya başlanmış, birçok bakış açısı değişmekle birlikte tanrı merkezli dünya anlayışı, tarih anlayışı, insan anlayışı değiştirmişti. Hume, Smith, Locke gibi düşünürler liberal görüşlerini Rönesansın oluşturduğu bir dünya içerisinde söyleyebildiklerini iddia etmek modadır (Çetin, 2002, s.95).

Son olarak Amerikan (1776) ve Fransız (1789) devrimlerinin de liberalizmin yaygınlık ve fikri alt yapı kazanmasında etkili olduklarını ifade etmek mümkündür. Çünkü bu devrimlerle birlikte yayımlanan insan hakları bildireleri, bireyin eşit, özgür ve akıl ile hareket eden bir varlık olduğunu vurgulamış liberalizmin felsefi yönden temellerini oluşturmasında yardımcı olmuşlardır. Liberalizmin ortaya çıkışı bu saydığımız aşamalardan oluşarak Locke, Hume gibi düşünürlerin fikirlerini özgürce ortaya koymalarının bir sonucu olarak tarihte felsefi temelli bir ideoloji olarak konumlanmaktadır (Çetin, 2002, s.97- 99).

Liberalizmin ana düşüncesi ve savunucuları

İngiltere'den Thomas Hobbes (1588-1679) ve John Locke (1632-1704) İskoçya'dan David Hume (1711-1776) ve Adam Smith (1723-1790) Fransa'dan Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778) ve Almanya'dan İmanuel Kant (1724-1804) bu döneme damgasını vuran bilim adamları arasında yer almaktadır (Arı, 2013, s.293).

Hobbes'a göre mutlak anlamda özgürlük anarşi durumunu oluşturmaktadır. Bu anarşi durumu diğer bir ifadeyle mutlaki anlamda özgürlük durumu medeniyetten ve onun yararlarından yoksundur. Egemen bir güçten mahrum olan bir devletin sağlam olarak ayakta duramayacağını, Tanrı'nın kanunlarına karşı olmaması kaydı ile, uyrukların egemenliğine itaatle yükümlü olduklarını söyler (Hobbes, 2004, s.247).

Yapılan bütün sözleşmeler anlaşmalar, herhangi bir egemen bir güç olmadan hiçbir şey ifade etmemektedirler. Buna istinaden zor kullanma gücüne sahip ortak bir gücün olması zorunludur. Bu demektir ki, güçlerinin tamamını tek bir iradeye insana ve yahut meclise bırakmaları gerekmektedir (Copleston, 1998, s.45-47).

Liberal düşüncenin siyasal olarak temel dayanağını oluşturan 17. Yüzyıl İngiliz düşünürü John Locke'tur. Locke için hükümet kavramı insanların mülkiyetlerini korumaları için bir güvence oluşturan kurum niteliğindedir. Bu güvenceyi oluşturacak olacak olana en yüksek güç diyerek söz eder. Locke için doğa durumunda insanlar birbirleriyle eşit ve özgürdürler. Locke doğa yasasını, insanın tanrı ile ilişkisi ve tüm insanların rasyonel yaratıklar olarak eşit oldukları ilkesi açısından tanımlamaktadır (Koçer, 2007, s.156).

Ticari kapitalizmden sanayi kapitalizmine geçiş çağının düşünürü olan İskoçyalı iktisatçı Adam Smith, liberal ekonominin klasiği olarak kabul edilen çalışmasında liberal ekonominin de temellerini atmıştır. Smith 'Ulusların Zenginliği'nde, kapitalizmin işleyişinin yanı sıra, bunu üreten tarihi koşulları açıklamış olup, merkantilizmi yermekte ve her devlet müdahalesinin bir sınıfın çıkarı için olduğunu ileri sürmektedir. Smith'e göre tüccarlar ulusu zenginleştiren, ama sürekli olarak kendileri için ayrıcalık peşinde koşan ve asla yönetimde olmamaları gereken bir sınıftır. Zenginliğin kaynağını işgücünün miktarı ve üretkenliğin belirlediğini, pazarın genişliği ile buna bağlı olarak artan iş bölümünün, zenginliği arttıran esas etken olduğunu ileri sürmüştür. Böylece pazarı kısıtlayan tüm merkantilist kanunların ve tekellerin kaldırılması gerektiğini savunmuştur (Smith, 2002, s.7).

Diğer taraftan devlet üzerine düşünen farklı bir başka filozof olarak Hegel'e (1770-1831) göre bireyin devletle ilişkisi sözleşmecî ve liberal anlayışlardan başkadır. Buna göre birey ancak devletin üyesi olmakla hakiki birey olabilir. Çünkü devlet kendiliğinden rasyonel şeydir, onun birey tarafından bilinip bilinmemesi ya da kabul edilip edilmemesi bir şeyi değiştirmez (Hegel 2004, s.200-201).

Görebildiğimiz kadarıyla bireylerden müteşekkil bir organizasyon olarak devletten ziyade, devletin bireyi oluşturduğu öne çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle alt yapı üst yapıyı değil, üst yapı alt yapıyı meydana getirmektedir (Topakkaya, 2008, s.386)

Liberal düşünceye önemli ölçüde katkısı olan bir diğer düşünür ise Jean Jacques Rousseau'dur (1712-1778). İkel durumdaki toplumlarda mülkiyet kavramı ile başlayan eşitsizlik ve bu eşitsizliğin yol açtığı mücadele ortamı, yalnızca insanların bir "genel irade" kullanarak, kendi seçtikleri 'egemen'e boyun eğmeleri ve kendi aralarında oluşturacakları bir sözleşme ile mümkün olacaktı. İşte bu sözleşmenin adı: Toplum Sözleşmesi idi. Bu sözleşme ile halk ya da Rousseau'nun tabiriyle yurttaşlar, kendi haklarını koruyabilecek bir egemen seçecek ve yine istedikleri zaman egemen'in hükümranlığına son verebileceklerdi. Artık egemen gücünü Tanrı'dan değil, kendisini seçen "genel irade" den alacaktı. Hıristiyan Orta Çağ batı felsefesinin ana omurgası olan bu düşüncenin yerine daha seküler bir açıklama olarak sözleşme teorileri geçiyordu. Böylelikle, devletin varlığının ve oluşumunun genel iradenin bir ürünü olarak ortaya çıkması halk iradesinin, istencinin bir sonucu olması ve egemenliğin halka ait olması durumu ortaya çıkmıştır ardından Fransız Devrimi'ne ilham kaynağı olacak olan Ulus Devlet anlayışının yanında liberal demokrasinin de temelleri atılmış olmaktadır (Rousseau, 2004, s.71).

Düşünürlerin görüşlerine kısaca açıkladıktan sonra liberalizmin ana düşüncesinin ne olduğundan bahsedecek olursak bu konuda oldukça fazla görüş ileri sürülmüştür. Devletin şeffaflığı ve oldukça düşük düzeyde etkisinin olduğu, serbest piyasa ekonomisi, bireycilik, özgürlük, eşitlik gibi kavramları sıralayabiliriz.

İlk olarak liberalizmin temel ilkesi olarak öne çıkan kavram özgürlüktür. Özgürlük bireyin kendi kararlarını kendi verebilmesi, hiçbir etki altında kalmadan hareket edebilmesi, hukuk önünde eşit olmasının temel şartıdır özgürlük liberalizmin olmazsa olmaz kavramıdır onun özgürlüğünü kısıtlayabilecek en önemli mekanizma devlettir (Çetin, 2002, s.222).

İkinci olarak değerlendireceğimiz temel kavram ise bireyciliktir. Sosyal, ekonomik ve siyasal olarak bireyin söz ve hak sahibi olduğu ön planda tutulması gerektiği liberalizmin temel koşuludur. Locke, bireyin her türlü otoriteden kurtularak özgür olmasını ve kendi hayatını kendisinin kurması gerektiğini ‘herkes kendinin yargıdır’ ifadesiyle, Kant ‘kendi yasayı kendin yap’ formülüyle bireyciliği özetlemişlerdir (Çetin, 2002, s.223).

Liberalizmin son olarak en önemli ilkesini değerlendirecek olursak minimal düzeyde müdahale hakkına sahip devleti görürüz. Liberalizm için aslolan birey olmasından dolayı onu kısıtlayacak ve onu çerçeveleyecek en büyük aygıtın devlet olmasından dolayı devleti en ufak düzeyde sosyal ve ekonomik hayata müdahale etmesi gereken bir aygıt olarak görürler. Buna istinaden Locke devletin amacını bireyin haklarını ve mülkiyetini en üst düzeyde koruması olması gerektiğini söyler. Devletin amacı topluma en iyi şekilde hizmet etmektir (Çetin, 2002, s.224-225).

Liberalizmin Eleştirisi

Liberalizmin karşısına çıkan ilk engel, 1929-1930 yıllarındaki büyük buhrandır. Ortaya çıkan bu kriz A. Smith’in saygınlığını ortadan kaldırmıştır. 1970’li yıllara geldiğinde ise küreselleşmenin ortaya çıkışı yeni bir aşama olmuştur. Gelişmiş ve zengin ülkelerin dünyaya dayattıkları modeller sonuç itibariyle kendilerine zarar veren onları tehdit eden bir konuma gelmiştir. Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra, iki kutuplu dünya anlayışının yerini tek kutuplu dünya anlayışına bırakması ve bu dünyanın tek süper gücünün ABD olması onun kendi politikalarının, ideolojisinin kapitalizm ve küreselleşme ile beslenip dünyaya hâkim kılmayı hedef olarak belirlemiştir. Aslında kendi ideolojisini ve hedeflerini ortaya koyan ona hizmet eden ekonomik ve siyasi gelişmeler “küreselleşme” olarak adlandırılmaktadır. Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür. Emperyalizm döneminin bittiğini artık dünyada bağımlılık dönemi olduğu söylenmektedir. Bu bağımlılık yöneten- yönetilen odaklı bir bağımlılıktır demek ABD’nin hedefleri için çok fazla yadırganacak bir durum ortaya koymaz (İrge, 2005, s.67).

Kapitalizmin yarattığı işçi sınıfının içinde bulunduğu durum toplumda eşitsizliklere ve bölünmelere yol açmıştır. Bir tarafta bütün gücüyle sadece temel ihtiyaçlarını karşılamak yaşamlarını sürdürebilmek için çalışanlar, üreten işçi sınıfı yer alırken diğer tarafta işçilerin üzerinden güç ve çıkar sağlayan ve sınırsız ihtiyaçlar peşinde koşan, tüketen ve kullanan burjuva sınıfı bulunmaktadır. Bu tablonun Rönesans’ın vadettiği özgür birey ve hümanizm düşüncesinden uzak bir görünüm vaat ettiği tartışılmaktadır. Ortaya koyulan felsefi, siyasi ve ahlaki özgürlükler kâmil manada yerine getirilememiş iken toplumun bir kısmının sömürülmesine, emek ve hayatlarının yitip gitmesine dahi yol açtığı ifade edilebilmektedir. Modern dünyada, gücü elinde bulunduran hakimiyet kurmaktadır. Güçlünün hakimiyeti belli bir kesimin otoritesine yol açmış ve bu da öteki ile olan ilişkilerde egoist bir tavra dönüşmüştür. Darwinistlerin dile getirdiği “güç haklı!” meselesi ile Francis Bacon’un “bilgi güçtür!” fikri, emperyalizmi ve sömürgeciliğin temel özünü oluşturmaktadır (Bayraktar, 2014, s.6-11).

İnsanoğlu, değerlerle bir etkileşim haline girmeden bir bilinç sahibi olmadan önce yalnızca bir beden varlığıdır. Bir biyolojik varlıktır. Onu insan yapan, değerlerdir. Ancak insan olmak bir süreçtir ve kemale giden yoldur. Değerler etrafında insanlık anlaşma, birleşme, yardımlaşma, faaliyetlerini gerçekleştirebilir. Değerlerle irtibat kurma, insanlık için hayatidir. Değerler sayesinde insan metafizik anlamda, manevi anlamda bir varlığa dönüşebilir. İnsanın sadece biyolojik bir varlık olarak görülmesi onun bir anlamda makineleşmesi demektir. Değerler madde ve mana, ruh ve beden bütünlüğünü sağlamada ve birlikte olması gereken esas temeldir (Bayraktar. 2016, s.23-26).

Bu noktada vurgulanan bir diğer husus ise gönüllülük hususudur. Eğer bir değer üretmede özellikle ahlaki anlamda bir değer üretmede esas gönüllülük olmalıdır. Aksi hali zorlama ve zorunluluk hali olacaktır bu noktada insanın özgürlüğü ya da sorumluluğu bulunmamaktadır. Yapılması gereken ise insanın ilk önce insanın derininde kendini bir ahlaki özne olarak konumlandırmasıdır. Kendisine sorular yönelterek bu dünyaya gelişinin amacının ne olduğunu, neyi gerçekleştirmek için burada olduğuna dair soruları kendine sormaz ise bugünün bunalımını etikten ve metafizikten uzaklaşmayı robotlaşmayı, makineleşmeyi görüyoruz temelinde bu yatmaktadır (Gürsoy, 2007, s.38).

Bununla birlikte günümüz yaşantısını şekillendiren küreselleşmeyi konusuna değinmek yerinde olacaktır. Ancak küreselleşmeden evrenselleşmeden farkınıda belirtmek gerekir. Buna göre küreselleşme, kapitalizmin bir sonucu olarak insanın kişiliğini yok eden, onu değersizleştiren, tek tipleştirmeyi içinde barındıran, ayrıca kültürel hayatın içinde ele alındığında bir zorlama bir dayatma diyebiliriz. İnsanı insan yapan, onu robotik bir varlıktan farklı olmasını sağlayan değerlerin, değerlere dair bilincin yok edildiği, büyük tahribe uğradı bu noktada, çeşitlilik çoğulluktan uzak adeta bir üniformizasyonun ortaya koyulmasıdır. Çünkü üniformizasyon, insanların kendilerine yabancılaşmasını sağlıyor ve insanı, insan olmaktan uzaklaştırmaktadır. Burada ihtiyacımız olan yeni bir bilinçtir. Bu bilincin etik bir düzlem ve anlamda olması aynı zamanda çözümü de vaad bir açıklık getirmektedir. Değer insanın içinde hazır halde bulunan ya da bir mağazadan satın alınabilecek bir şey değildir. Değeri kendimizde gerçekleştirmeyi başardığımızda erdemli olmayı da başarmış olmaktadır. Bu bir süreç ve insanın doğrudan içinde olduğu, değeri merkeze alıp kendi şahsiyetini meydana getirdiği ve bunun sonucu olarak etik bir hayatı oluşturması. Küreselleşme bırakın insanın varoluşsal anlamda kendini gerçekleştirmesini, kendisi olarak, bir özne olarak hareket etmesini, o özneyi ortadan kaldıran her şeyi mekanikleştiren bir kavramı oluşturuyor. Bilincin olması için bir özne gerekir. Küreselleşmenin içinde bir özne yok, insan “bir aktör değil; bir faktör” konumundadır (Gürsoy, 2007, s.131-132).

Etik, insana her daim bir ufuk sunar. Genel olarak sunulan bu ufuk evrenseldir. Olması gereken yönelimdir. Küreselleşmenin içinde sorumlu olan belli bir faildan dışında özgür olan bir fail dahi yoktur ortadan kaldırılmıştır. Ama etik söz konusu olduğunda “özgür” ve “sorumlu” özne karşımıza çıkar. Etiğin konuştuğu dil bir ahlak dili olduğu için onun konuştuğu noktada evrensel olandır. “Ben kendimi, kendim olarak, kendi değerlerim açısından algıladığımda, onu aynı zamanda bütün insanlar için algılarımla. Yani, değeri, kendi adıma koyarken, kendimde başkaları için de ortaya koyarım ve başkalarına yöneldiğim zaman, onlarda bu değer dolayısıyla bütünleştiğim, kendi evrensel yüzümü fark edebilirim” (Gürsoy, 2007, s.132). Bu durumda etik, etik bilinç ve değer bilincinin söz konusu olmasında evrenselliği de hemen yanına

eklememiz ve birbirinden ayırmamız gerekiyor. Oysa küreselleşme dediğimiz kavramın yarattıklarına baktığımızda ne bir özgür insan ne değerlerin korunması ne yüksek insani değerlerin üretimi ne de ahlaki bir özne şahsiyetini oluşturmuş bir insan figürü karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşme bize tek tipleşmeyi getirirken, sabit, genel bir insan figürü çizerken, etiğin evrenselliği barındırdığını görüyoruz. Etiğin evrensellik boyutu olduğu gibi bir de insanın kendisi içine kapanmasını engellemek gibi bir yükümlülüğü vardır. Bu insanın yalnızlık durumunu kültürler nezdinde de düşünmemiz gerekiyor ki aynı durum kültürlerde de görülmektedir. Küreselleşmenin etkisi altında, kültürler değerlerini öteki plana attığı, geçici olduğu üzerine yapılan söylemlerle birlikte kültürlerin de bir çeşit insanlar gibi, yalnızlaştığı ve içine kapandığı durumlar ve dönemler olabilmektedir. “Çünkü kültür, sadece kendisinden kimlik aldığım değil, içinde kendimi kişi olarak yakalayabildiğim bir platformdur.” Kültürün kendine ait bir etik bilinci söz konusudur. Bu etik bilinç, bireylerin iletişim kurması, oluşturması gibidir. Kültürlerin de etkileşim ve iletişim kurarak bir oluş haline girmesi mümkündür (Gürsoy, 2007, s.133).

Sonuç

Günümüz dünyasına baktığımız zaman bilimin, teknolojinin ve tekniğin her geçen gün gelişim kaydederek ilerlediğini görüyoruz. Diğer yandan ise medeniyet unsurlarının hiç olmadığı kadar karmaşık bir yapı haline geldiği ifade edilebilir. İnsani ve manevi açıdan bir yoksunluk durumunun, eksikliğin, birtakım insanı insan yapan değerlerden mahrumiyetin yaşandığı, aç gözlülüğün ve bunun sonucunda para ve kaynak hırsının tetiklendiği savaşların, terörün, düzensizliğin ve krizlerin olduğu bir dünyanın varlığı dikkat çekicidir. Liberalizmin eleştirisi tam olarak bu noktada elzemdir. Çünkü küreselleşme adı altında Amerika Birleşik Devletleri'nin ideolojik düşünceleri, onların hedefleri doğrultusunda gelişen, liberal düşünce bugün tüm dünyaya empoze edilmektedir. Liberalizm ile birlikte ülkeler kültürel olarak tahribata uğratılıp, kendi kimliğini yitirerek müstemleke ülkeler haline gelmektedir. Bu gerçekleştirilirken birçok enstrüman kullanılmaktadır. Bireyin ön plana çıkartılıp toplumsal önüne geçmesi, bireyin kendini her şeyden üst görmesine, ben fanatizmine, değerlerin ikinci plana itilip ulus devlet anlayışının ve kültürün ortadan kaldırılmasına sebep olmaktadır. Toplumun en önemli yapı taşı olan aile kurumunun tahribat almasıyla birlikte bireysel yaşam ekonomik anlamda da o ulusa zarar vermektedir. Sıkı aile bağlarına sahip olmayan devletlerin ekonomik krizlere karşı direnmesi zor olduğundan dolayı bireysel yaşam desteklenerek, ekonomik açıdan Amerikan Devleti'nin çıkarlarına teslimiyetçi bir konuma getirilmektedir. Bu ben merkezli anlayış ABD'nin hedefleri doğrultusunda ülkelerin kültürlerinin ve dillerinin tahrip edilmesi ve beraberinde müstemleke bir ülke olmalarını temel amaç haline getirmiştir. Böylelikle düşünmeyen, üretmeyen, ben merkezli yaşayıp tüketim toplumu haline gelip, borçlanarak yaşayan toplumlar bir müddet sonra dillerinden, kültürlerinden ve değerlerinden mahrum bırakılmış olarak siyaseten çaresizlik içine düşerek müstemleke olacaklardır.

Son tahlilde bugün liberalizmin gelmiş olduğu nokta dünya kültürleri açısından büyük bir tehlike arz etmektedir. Liberal düşünce sistemi insanları, bencil ve duyarsızlık boyutunda bireyci, bireylerin, menfaatlerine insani ilişkilerinden daha çok önem vermesinin yanı sıra bu menfaat bağımlılığını habis bir düşünce doğrultusunda çıkarıcı, metalaşmış bir hale sokarak, insanı insan yapan birtakım ahlaki diyebileceğimiz değerleri ortadan kaldırmakta, onları herkesleştirerek aslında sessizce ve kademe

kademe yok etmektedir. Ulus devlet anlayışının yok edilmeye çalışılması ve dünyanın küreselleştiği aslında hiç görüldüğü gibi değildir. Küreselleşirken aslında her yer birbirine benzemektedir. İnsanlar ise herkesleşmektedir. Liberal sistemin, küreselleşmenin eleştirilmesi tam da bu sebeple felsefi anlamda insanlık için çok önemlidir çünkü kaybolan ve halen kaybolmakta olan dünya kültür mirası, dilleri ve mozaik yapısıdır.

Kaynaklar

- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, Bursa: MKM Yayıncılık.
- Bayraktar, L. (2014). *Türk Düşüncesinden Portreler*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- Bayraktar, L. (2014). *Felsefe ile*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- Bayraktar, L. (2016). *Medeniyet ve Felsefe*. Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- Copleston, F. *Hobbes-Locke Felsefe Tarihi Cilt 5 Çağdaş Felsefe*. İstanbul. İdea Yayınları.
- Çetin, H. (2002). “Liberalizmin Tarihsel Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3. Cilt, Sayı 1.
- Elma, F. (2013). “Liberal Düşünce Geleneğinin Oluşumu ve John Locke”, *Journal of Qafqaz University*. Sayı 9.
- Gürsoy, K. (2007) *Bir Evrensel Projemiz Var mı?*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Gürsoy, K. (2006). *Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Hampson, N.(1991) *Aydınlanma Çağı*. Hürriyet Vakfı Yayınları,
- Hegel, G. W. F. (2004). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, çev. Cenap Karakaya, 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Hobbes, T. (2004). *Leviathan*, Çev. S. Lim, İstanbul: YKY.
- İrge, N. Filiz. (2005). “Gelişmiş Kapitalizm Eşliğinde Yeni Sömürgecilik” *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt:6 Sayı:1
- Koçer, G. (2007). *Uluslararası İlişkiler: Giriş, Kavram ve Teoriler*, ed. Haydar Çakmak. Ankara: Platin Basın Yayın Dağıtım.
- Rosenthal, M. Yudin, P. (1972). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Rousseau, J.J. (2014). *Toplum Sözleşmesi*. Ankara: Nilüfer Yayıncılık.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği*, Cilt 2, Çev. M. T. Akad, Alan Y. İstanbul.
- Şenel, A. (1986). *Siyasi Düşünceler Tarihi*. Ankara: Teori Yayınları.
- Topakkaya, A. (2008). “Tarihsel Materyalizm Bağlamında Marx’ı Yeniden Okumak”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(3): 378-396.
- Türkmenoğlu, T. (2004) *Jean Jacques Rousseau’da Özgürlük Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.